

تفکیک قوا ضامن آزادی سیاسی

نگاهی به روح القوانین به مناسبت
بازنشر آن

محسن آزموده

از آثار کلاسیک نباید ترسید، باید آنها را خواند. حجم این کتاب‌ها، اسم‌های پرفاخر خودشان و نویسندگان مشهورشان و شهرتی که حول و حوش آنهاست، باعث می‌شود که از مراجعه به آنها بترسیم و رویارویی مستقیم با آنها را همیشه به تعویق بیندازیم. همیشه می‌گوییم، خب، بگذار اول این کتاب یا مقاله را درباره نویسنده این کتاب بخوانم یا در مورد خود کتاب مطالعه‌ای مقدماتی داشته باشم، بعد خودش را می‌خوانم. این‌طور می‌شود که معمولاً کتابخانه‌های ما پر می‌شود از آثار ارزشمند کلاسیک خاک خورده، اعم از فارسی و غیرفارسی که هیچ‌گاه سراغشان نمی‌رویم و حتی آنها را تورق هم نمی‌کنیم. باید بر این ترس و تعلل غلبه کرد. عمر کوتاه است و معلوم نیست فردا و فرداها چه می‌شود. باید سراغ کتاب‌های اصلی و اصیل رفت، کلاسیک‌ها را ورق زد، به آنها مراجعه کرد و مستقیم جملات و عبارتهای آنها را خواند. همین ابتدا خیالتان را راحت کنم، متن بسیاری از کلاسیک‌ها به لحاظ نثری، بسیار ساده و روان است، حتی ساده‌تر و روان‌تر از متن‌هایی که مثلاً قرار است آنها را توضیح دهند.

این مقدمه را نوشتم تا شما را به خواندن روح القوانین منتسکیو دعوت کنم. درست است، عنوان این کتاب خیلی ثقیل و دهان پرکن است. اسم نویسنده‌اش هم خیلی پرطمطراق. اعتراف می‌کنم وقتی کتاب را در تحریریه به یکی از همکاران نشان دادم، اولین واکنشش این بود: نه، این از سطح عقل و درک من خیلی بالاتر است! اجازه نداد توضیح بدهم که این‌طور نیست، اتفاقاً این کتاب نثر بسیار روان و شیوایی دارد، خیلی شیرین است و...

خیانت به وصیت منتسکیو

البته همین ابتدا بگویم که خود منتسکیو در دیباچه کتابش از خواننده خواهش و تمنا کرده که یا آن را نخوانند و یا آن را از اول تا آخر بخوانند، بعد درباره‌اش نظر بدهند. نزدیک به سه قرن

پیش، یعنی در نیمه نخست قرن هفدهم میلادی، زمانی که منتسکیو در فرانسه زندگی می‌کرده، چنین تقاضایی معقول و منطقی بوده، اما او نمی‌تواند از ما ساکنان کره خاکی در نیمه نخست قرن بیست و یکم انتظار داشته باشد که همه آثار و نوشته‌ها را بخوانیم. امروز روز، زمانه زمین تا آسمان فرق کرده و حجم اطلاعات و داده‌های ناگزیر آن قدر زیاد شده که نمی‌توان از همگان انتظار داشت رمان‌های 800 صفحه‌ای و کتاب‌های 1000 صفحه‌ای را بخوانند. البته کسانی که متخصصانند یا پژوهشگر، نه فقط چنین وظیفه‌ای دارند، بلکه باید آثار را به زبان اصلی بخوانند و همه تحقیقات و پژوهش‌های راجع به آنها را هم تا سر حد وسع و توانایی، از نظر بگذرانند. اما عموم مخاطبان اهل فرهنگ هم حق دارند از این آثار به قدر ظرفیت خود بهره‌مند شوند. کلاسیک‌ها آثاری چند لایه، کثیرالاضلاع، عمیق و سرشار از دانایی و فرزانه‌گی هستند. اگر چنین نبودند، این‌چنین از پس آزمون زمان سربلند بیرون نمی‌آمدند و در میان نسل‌های متمادی آدم‌ها در جاهای مختلف دنیا، ماندگار نمی‌شدند. بنابراین حتی کسانی که متخصص یا پژوهشگر هم نیستند، می‌توانند با خواندن و مراجعه مستقیم به آنها، ایده‌هایی ارزشمند و بصیرت‌هایی درخشان کسب کنند.

منتسکیو و آثارش

اسمش تقریباً يك خط است: شارل دوسکوندا، بارون دولابرد ا دو منتسکیو (1755-1689م). اما این همه لازم نیست، همان «منتسکیو» کفایت می‌کند، مخصوصاً که خودش هم خیلی به این القاب و اسامی اعتنایی نداشت و فردی آزاداندیش و فروتن بود. در خانواده‌ای اشرافی در بوردوی فرانسه زاده شد، در میانه عصر موسوم به روشنگری یعنی از میانه قرن هفدهم تا میانه قرن هجدهم میلادی. از پیشگامان اندیشه انقلاب فرانسه بود و بر متفکرانی چون روسو و اصحاب دایره‌المعارف مثل دیدرو و دالامبر فضل تقدم داشت. اگرچه شخصاً چندان انقلابی محسوب نمی‌شد و اصلاحات را برای تغییر و تحولات اجتماعی و سیاسی ترجیح می‌داد، به همین جهت شیفته انگلستان و تاریخ سیاسی آنجا بود. به لحاظ حرفه‌ای سیاستمدار و قاضی بود اما اشتغال اصلی‌اش به خواندن و نوشتن و امروز به عنوان نویسنده، مورخ و فیلسوف سیاسی شناخته می‌شود. اهل تحقیق و سفر بود و از میان آنچه نوشت، سه تا ماندگارتر شده است:

1- نامه‌های ایرانی (Lettres persanes, 1721): اثری ادبی و داستانی که مضمونی انتقادی و تحلیلی دارد. ازبک و ریکا، دو ایرانی داستان در سفر به اروپا و فرانسه، افکار و اندیشه‌های خود را در قالب نامه‌هایی می‌نویسند. نخستین بار ابوالقاسم اعتصام‌زاده، روزنامه‌نگار، نویسنده، نماینده مجلس شورای ملی و مترجم رباعیات

خیام به زبان فرانسه، بخشی از این نامه‌ها را به فارسی ترجمه کرد که در مجله آینده و بعداً در روزنامه ستاره جهان منتشر شد. بعداً حسن ارسنجانی، روزنامه‌نگار، سیاستمدار و از عاملان اصلی برنامه اصلاحات ارضی، 66 نامه از مجموع 161 نامه را به همراه مقدمه‌ای درباره منتسکیو ترجمه و در سال 1320 منتشر کرد. در نهایت محمد مجلسی، مترجم آثار ادبی فرانسوی کل این متن را به فارسی ترجمه و در سال 1387 منتشر کرد.

2- ملاحظاتی در علل عظمت و انحطاط رومیان (Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence, 1734): منتسکیو در این اثر که در آغاز قرار بود بسیار مختصرتر از این باشد، به بررسی تاریخی و جامعه‌شناختی ظهور جمهوری رم و سقوط امپراتوری رم پرداخته است. بررسی او از سال 754 پیش از میلاد را که به طور سنتی تاریخ تاسیس روم است، در بر می‌گیرد و تا سقوط قسطنطنیه در سال 1453 میلادی در نتیجه تهاجم ارتش امپراتوری عثمانی ادامه می‌یابد. نگاه تحلیلی و جامعه‌شناختی منتسکیو بر مورخان و تحلیلگران پس از او بسیار تاثیر گذاشته است. ادوارد گیبون، مورخ برجسته انگلیسی (1733-1794) در نگارش شاهکار سترگش، انحطاط و سقوط امپراتوری روم متاثر از این کتاب منتسکیو است. متأسفانه از این اثر منتسکیو ترجمه‌ای به فارسی موجود نیست.

3- روح‌القوانین (De l'esprit des lois, 1748): مهم‌ترین اثر منتسکیو که برای نگارش آن بیش از بیست سال تحقیق و تفحص کرده است. او خودش در دیباچه این کتاب درباره نگارش آن چنین نوشته است: «من چندین بار این کتاب را آغاز و چندین بار آن را ترک کردم. هزار بار اوراقی را که نوشته بودم به باد دادم؛ مقصود خود را بدون تشکیل يك منظور به‌خصوصی تعقیب می‌کردم درحالی که نه قواعد کلی را می‌شناختم و نه استثنائات را. حقیقت را پیدا می‌کردم و در اثر عدم تشخیص آن را از دست می‌دادم اما چون اصول را یافته‌ام یعنی اصول خود را کشف کردم، دیدم آنچه می‌جستم، خود به خود به سراغ من آمد و طی بیست سال کتاب من شروع شد و پیشرفت کرد و تمام شد.» (روح‌القوانین، ترجمه علی‌اکبر مهتدی، انتشارات امیرکبیر، 1402).

بد نیست پیش از پرداختن تفصیلی به این کتاب چند خط راجع به ترجمه فارسی آن بنویسم. گویا نخستین بار علی‌اکبر دهخدا بخش‌هایی از این کتاب را به فارسی ترجمه کرد، اما به‌رغم اصرار دیگران به خصوص دکتر محمد مصدق، حاضر به انتشار آن نشد. بعداً سرهنگ علی‌اکبر مهتدی (زاده 1283، همدان) دانش‌آموخته دارالفنون، مدرسه سیاسی و کارشناسی حقوق سیاسی از فرانسه، افسر و دادستان نظامی و مشاور رزم‌آرا، نخست‌وزیر ترجمه‌ای از آن به دست داد و انتشارات امیرکبیر

آن را منتشر کرد. بعد از انقلاب محمد مددپور، نویسنده و پژوهشگر ایرانی و از تاثیرپذیرفتگان شناخته شده احمد فردید، فیلسوف معاصر ایرانی، این ترجمه را تصحیح کرد و مقدمه‌ای مفصل و تعلیقاتی بر آن افزود که سخت رنگ و بوی آموزه‌ها و دیدگاه‌های فردیدی دارد. این کتاب از آن زمان تاکنون، بارها چاپ شده و اکنون در سال 1402 چاپ پانزدهم آن در دو مجلد منتشر شده است. برخی منتقدان -البته بدون پرداختن به جزئیات و به طور کلی- از ترجمه علی‌اکبر مهتدی انتقاد کرده و بازنگری یا ترجمه مجدد آن را ضروری شمرده‌اند.

حرف حساب منتسکیو در روح‌القوانین

روح‌القوانین منتسکیو، اثری حقوقی-تاریخی-فلسفی-جامعه‌شناختی است که در آن به مطالعه تطبیقی جامعه و قانون و حکومت می‌پردازد. کتاب در آغاز یعنی در سال 1748، بدون ذکر عنوان نویسنده اصلی و به صورت ناشناس منتشر شد، اما ترجمه آن در سال 1750 به زبان انگلیسی باعث شهرت و اثرگذاری گسترده آن شد، اگرچه کلیسای کاتولیک رم در سال 1751 آن را در فهرست کتاب‌های ممنوعه خود در آورد. کتاب در شش قسمت از سی و یک «کتاب» تشکیل شده و منتسکیو در آن کوشیده، با روشی استقرایی و با مطالعه موردی جوامع مختلف در تاریخ و جغرافیاهای متفاوت، قوانین و قواعد کلی حاکم بر نظام‌های اجتماعی و سیاسی آنها را استخراج کند و روابط و مناسبات این قوانین را نشان دهد. منتسکیو معتقد است که در کنار قوانین طبیعی، قوانین وضعی هم بر زندگی اجتماعی بشر حاکم است و «انسان دو موجودیت دارد؛ موجودیت مادی و موجودیت باشعور. به عنوان موجود مادی مانند سایر اجسام تابع قوانین تغییرناپذیر است ولی از جهت اینکه موجودی صاحب شعور است لاینقطع از قوانین الهی تجاوز می‌کند، نه تنها از آنها تجاوز می‌کند، بلکه قوانینی را هم که خودش وضع کرده تغییر می‌دهد.» از دید منتسکیو، افراد بشر با تشکیل جامعه نیازمند حکومت و قانون هستند و این قانون علاوه بر اینکه از عقل انسانی ناشی شده، از وضعیت طبیعی و جغرافیایی و تاریخی یک جامعه خاص هم تاثیر می‌پذیرد. بنابراین کار حرف حساب او در این کتاب، نشان دادن قوانین و قواعد کلی حاکم بر هر جامعه خاص و نشان دادن روابط آنهاست، منتها با روشی تجربی و استدلالی و تحلیلی.

سه آموزه اصلی

خلاصه کردن یا توضیح همه مطالب کتاب روح‌القوانین، به سادگی امکان‌پذیر نیست، اما می‌توان سه آموزه اصلی و مشهورتر آن را برجسته کرد:

سه نظام سياسي يا سه شيوه حكومت منتسكيو به شيوه فيلسوفان قديمي مثل ارسطو، منتها با ادعاي اتكا بر مطالعات تجربى، سه نوع حكومت آرماني را از هم متمايز مي‌كند و معتقد است كه هر يك از جوامع بشري، به علل و عوامل مختلف، از جمله به علت جبر جغرافيايي و شرايطي زيستي، به يكي از اين سه نمونه آرماني نزديك هستند: اول حكومت جمهوري كه در آن تمام ملت يا قسمتي از ملت زمام امور را به دست دارد. دوم حكومت پادشاهي كه يك نفر حكومت كند ولي به وسيله و تحت سلطه قوانين ثابت و معين و سوم حكومت استبدادي كه يك نفر به تنهائي حكومت كند، بدون قاعده و بدون قاعده هر چيزي را مطابق اراده و هوي و هوس است خود انجام دهد.

از ديد منتسكيو «جمهوري ممكن است يا دموكراسي باشد، وقتي كه عامه مردم قدرت عاليه را در دست داشته باشند يا اريستوكراسي (حكومت خواص) باشد، وقتي كه قدرت عاليه تنها در دست بخشي از مردم باشد. در حكومت سلطنتي پادشاه موافق قوانين اساسي معين حكومت مي‌كند و معمولاً «قدرت‌هاي متوسطي» در كارند. در حكومت استبدادي هيچ قوانين اساسي و هيچ «نگهبان» قانوني وجود ندارد. اصل يا بنيان حكومت جمهوري تقواي مدني است؛ اصل حكومت سلطنتي، شرف و از آن استبداد، ترس است.» (به نقل از جلد ششم تاريخ فلسفه كاپلستون ترجمه اسماعيل سعادت، صص 24-25)

حكومت جمهوري زماني فساد مي‌پذيرد كه روح مساوات از بين برود يا به حد افراط برسد. حكومت اشرافي (آريستوكراسي) زماني فاسد مي‌شود كه اقتدار اعيان خودسرانه شود. حكومت پادشاهي زماني فاسد مي‌شود كه در طبقات متوسط حس شرافت و غيرت ضعيف شود و پادشاه عدالت را به قساوت بدل كند يا طبقه متوسط از بين برود (سير حكمت در اروپا، محمدعلي فروغي، ج 2، ص 165) و اما حكومت استبدادي لاينقطع فاسد مي‌شود، زيرا ذاتاً فاسد است. از ديد منتسكيو «حكومت‌هاي ديگر به اين جهت از بين مي‌روند كه حوادث خاص اصول آنها را نقض مي‌كند، اما حكومت استبدادي به اقتضاي عيب داخلي خود فاسد مي‌شود مگر اينكه علل خارجي مانع از فساد او گردد، پس استبداد ادامه پيدا نمي‌كند مگر وقتي كه اوضاع ناشي از مقتضيات زمان يا آب و هوا و مذهب يا وضع و قريحه آن را مجبور كنند كه ترتيبي را مراعات نمايد و تابع قاعده‌اي شود.» (روح‌القوانين، جلد 1، ص 342)

تأثير جغرافيا و طبيعت

بر نظام‌هاي سياسي و اجتماعي

ديگر آموزه شناخته شده منتسكيو، اثرگذاري طبيعت و شرايط اقليمي و

جغرافیایی بر شکل‌گیری نوع نظام سیاسی در جوامع مختلف است. مشهور آن است که «منتسکیو معتقد بود ملتهای گرمسیر مستعد تنبلی و دیکتاتوری و استبداد و ملتهای سردسیر جاه‌طلب و خشن و ملتهای با آب و هوای معتدل آزادی‌خواه و دموکراسی‌خواه هستند.» او این دیدگاه را در فصل‌های چهاردهم تا نوزدهم روح‌القوانین بسط می‌دهد. اما واقعیت آن است که «منتسکیو نمی‌گوید که شرایط اقلیمی و اقتصادی چنان تعیین‌کننده نظام قوانین است که هیچ نظارت عاقلانه‌ای بر آن نتوان اعمال کرد.» (همان، ص 26) و از سرنوشت محتوم سخن نمی‌گوید.

ضرورت تفکیک قوا

منتسکیو آزادی‌خواه است و آزادی از دید او «آن است که افراد آنچه را بخواهند و بکنند و آنچه را موظف به خواستن آن نیستند مجبور نباشند انجام دهند.» (فصل یازده روح‌القوانین، ص 394) از دید او ضامن این شکل از آزادی تفکیک قوا است و برای اثبات سخنش به نظام سیاسی محبوبش انگلستان اشاره می‌کند. تفکیک قوای حاکمیت به سه قوه مقننه، قوه مجریه و قوه قضاییه و استقلال آنها بر یکدیگر مانع از تجمع و تمرکز قدرت و در نهایت فساد آن می‌شود. به نوشته کاپلستون، «اندیشه منتسکیو درباره تعادل قوا هم در امریکا و هم در فرانسه تاثیر بخشید؛ یکی از موارد این تاثیر صدور اعلامیه حقوق بشر و شهروندان فرانسه در سال 1791 بود.» (کاپلستون، همان، ص 29) خلاصه کردن کتاب منتسکیو در سه آموزه بالا، اجحافی آشکار در حق این اثر کلاسیک است. کتاب سرشار از اطلاعات و داده‌های تاریخی، حقوقی، اقتصادی، فرهنگی و سیاسی درباره نظام‌های سیاسی و اجتماعی و حقوقی و اقتصادی جوامع و ملل مختلف و ایده پردازی‌های منتسکیو پیرامون آنهاست. مهم‌تر از آن برای پژوهشگران و اهل تحقیق، روش‌شناسی و شیوه تحقیق منتسکیو است. او در این کتاب در مقام محقق و پژوهشگری دقیق و روشمند ظاهر می‌شود و از این حیث می‌توان او را از پیشگامان جامعه‌شناسی سیاسی و جامعه‌شناسی تاریخی محسوب کرد. کوتاه سخن آنکه روح‌القوانین منتسکیو به عنوان شاهکاری کلاسیک، همواره خواندنی و بصیرت افزاست و مواجهه مستقیم با آن لذتبخش و مفید است.

حکومت استبدادی لاینقطع فاسد می‌شود، زیرا ذاتا فاسد است. از دید منتسکیو «حکومت‌های دیگر به این جهت از بین می‌روند که حوادث خاص اصول آنها را نقض می‌کند، اما حکومت استبدادی به اقتضای عیب داخلی خود فاسد می‌شود مگر اینکه علل خارجی مانع از فساد او گردد، پس استبداد ادامه پیدا نمی‌کند.»

روح‌القوانین منتسکیو، اثری حقوقی-تاریخی-فلسفی-جامعه‌شناختی است که در آن به مطالعه تطبیقی جامعه و قانون و حکومت می‌پردازد. کتاب در آغاز یعنی در سال 1748، بدون ذکر عنوان نویسنده اصلی و به صورت ناشناس منتشر شد، اما ترجمه آن در سال 1750 به زبان انگلیسی باعث شهرت و اثرگذاری گسترده آن شد.

منبع: روزنامه اعتماد 28 تیر 1402 خورشید ☐